

ПРИНЦИПИ СУДОВОГО КЕРІВНИЦТВА ТА ДИСПОЗИТИВНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМИ ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

PRINCIPLES OF JUDICIAL GUIDANCE AND DISCRETION WITHIN CIVIL PROCEEDINGS: PROBLEMS OF THEIR CORRELATION AND RELATIONSHIP

Яцина В.Б., суддя

*Апеляційний суд Харківської області,
аспірант кафедри цивільного права та процесу,
Харківський національний університет внутрішніх справ*

Стаття присвячена дослідженню проблем співвідношення та взаємозв'язку принципів судового керівництва та диспозитивності в цивільному судочинстві України.

Закріплення та реалізація принципу диспозитивності сторін в цивільному процесі передбачає необхідність прояву активної позиції суду в справі.

У роботі вказується, що до складу процесуальних прав, які визначаються принципом диспозитивності, належить право заінтересованих осіб визначати межі судового захисту.

У цивільному процесі принцип судового керівництва забезпечує насамперед виконання завдань і досягнення мети цивільного судочинства, здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними своїх обов'язків.

Розгляд структури та системи принципів цивільного судочинства дає змогу зробити висновок, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості, тобто вибудовується певна модель системи цих принципів. Як принцип диспозитивності, так і принцип судового керівництва, є самостійними цивільними процесуальними принципами, які входять до гармонійної системи принципів цивільного судочинства. Водночас слід зазначити, що принципи диспозитивності та судового керівництва перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємовпливі. Відповідно, реалізація принципів судового керівництва та диспозитивності має забезпечити певним чином гармонізацію процесуальних цінностей цивільного судочинства з погляду його публічно-правової та приватноправової природи.

Таким чином, важливим правом реалізації рівних можливостей у цивільному процесі є принцип судового керівництва, що у взаємозв'язку з принципом диспозитивності дають змогу суду як активному суб'єкту розгляду цивільної справи прийняти правосудне, об'єктивне, обгрунтоване і справедливе рішення.

Ключові слова: цивільне судочинство, правосуддя в цивільних справах, європейські стандарти правосуддя, принцип судового керівництва в цивільному судочинстві, принцип диспозитивності в цивільному судочинстві.

The article is focused on studying the problems of correlation and relationship between principles of judicial guidance and discretion within civil proceedings of Ukraine.

Consolidation and implementation of the principle of discretion of the parties within civil proceedings presupposes the need of the court to take an active position in the case.

The work indicates that the right of interested persons to determine the boundaries of court protection belongs to procedural rights, which are determined by the disposition principle.

The principle of judicial guidance within civil proceedings acts as the principle that first of all guarantees the performance of the tasks and achievement of civil proceedings purpose, realization of the procedural rights and performance of the duties by the participants of civil proceedings.

Review of the structure and system of principles of civil justice allows us to conclude that they are closely interrelated and interdependent, that is, a certain model of the system of these principles is built. Both principle of discretion and the principle of judicial guidance are independent civil procedural principles that belong to the harmonious system of principles of civil proceedings. At the same time it should be noted that the principles of discretion and judicial guidance are closely interrelated and interacting. Accordingly, implementation of the principles of judicial guidance and discretion should in a certain manner ensure the harmonization of procedural values of civil proceedings in terms of its public and private legal nature.

Thus, the principle of judicial guidance together with the principle of discretion is an important right for the realization of equal opportunities within civil proceedings, which allows the court, as the active entity in hearing a civil case, to make a just, objective, reasonable and fair decision.

Key words: civil proceedings, public justice in civil cases, European standards of public justice, principle of judicial guidance within civil proceedings, principle of discretion within civil proceedings.

Постановка проблеми та її актуальність. На сучасному етапі формування в Україні правової держави, прагнення суспільства до високих стандартів захисту прав людини, узгодження вітчизняного законодавства з європейськими стандартами, зокрема й у правосудді, виникає необхідність подальшого вдосконалення цивільного судочинства. Удосконалення судових процедур у сфері здійснення правосуддя з цивільних справ детерміновано тією обставиною, що Україною 17 липня 1997 р. ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р. Факт такої ратифікації покладає на Україну обов'язок дотримання тих вимог щодо захисту прав людини, які визначені Європейською спільнотою, насамперед вимог щодо доступності правосуддя та права людини на справедливий судовий розгляд. З метою створення гарантій реалізації зазначених конвенційних вимог до правосуддя, зокрема й із цивільних справ, необхідно створити такі судові процедури та моделі цивільного судочинства, які б забезпечили реалізацію права на справедливий судовий розгляд [1, с. 130].

Рівень гарантованості прав особи в цивільному судочинстві та способи їх реалізації повинні відповідати певним європейським і світовим стандартам правосуддя в цивільних справах, які, своєю чергою, мають становити систему правових норм і принципів, що мають гарантувати особі однакові можливості користування всіма матеріальними та процесуальними правами. Важлива роль у реалізації рівних можливостей у цивільному процесі відводиться принципу процесуальної активності суду, який у взаємозв'язку з принципом диспозитивності дає змогу суду як активному суб'єкту розгляду цивільної справи прийняти правосудне, об'єктивне, обгрунтоване і справедливе рішення.

Дотримання цивільної процесуальної форми судом і учасниками судового процесу та необхідність виконання його завдань визначають на нинішньому періоді розвитку держави та правової системи в Україні наявність у низці випадків публічно-правового інтересу в цивільному процесі: процесуальної активності суду, яка також є невіддільною умовою розвитку цивільного судочинства.

Маємо зазначити, що сама ідея активної ролі судді в керівництві цивільним процесом на сучасному етапі розвитку системи правосуддя об'єктивно виникла на тлі загальних факторів неефективності судового процесу: судової тяганини та фактичної процесуальної нерівноправності сторін, дорожнечі, неефективності та, як наслідок, невизначеності з точки зору досягнення мети судочинства – справедливого та ефективного розгляду приватних спорів.

Розглядаючи в ретроспективі розвиток законодавства і правової думки про цивільне судочинство та оцінюючи його сучасний стан, дедалі очевиднішою стає необхідність нового пошуку належної моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й учасників судового процесу, зокрема, з точки зору співвідношення та взаємозв'язку принципів процесуальної активності суду та диспозитивності в цивільному судочинстві. Як слушно зазначав В.І. Синайський, «для хорошого суду необхідно взагалі правильно комбінувати ініціативу сторін і суду. Дійсно, визнаючи за сторонами право вільно виявляти свою участь у процесі (принцип вільного почину сторін), добре організований суд додатково надає суддям і зобов'язує їх сприяти руху справи, бо здійснення правосуддя торкається не тільки інтересів сторін, а й інтересів суспільства, держави» [2, с. 73]. Вважаю, що ці слова не втратили своєї актуальності й нині.

Саме тому виникла нагальна потреба в поглибленому науковому дослідженні, а також в аналізі реалізації зазначених принципів у нормах цивільного процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень. Проблема, що пов'язані зі становленням і змістом принципів диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві в різні його періоди, було присвячено низку наукових статей і комплексних розробок. Зокрема, дослідження цієї проблеми пов'язується з іменами Є.В. Васильовського [3], О.Т. Боннера [4], М.А. Гурвич [5], Н.Ю. Полянської [6], В.М. Семенова [7] та інших вчених. Серед більш сучасних наукових пошуків можна виділити роботи А.В. Андрушка [8], О.В. Гетманцева [9], О.І. Карплюка [10, 11], В.В. Комарова [12], С.О. Короєда [13], В.А. Кройтора [14–17], В.І. Тертишнікова [18], П.І. Шевчука [19], Ю.В. Неклеси [20], Г.П. Тимченка [21], С.Я. Фурси [22], О.П. Чистякової [23, 24], В.І. Шишкіна [25], М.Й. Штефана [26], О.В. Шутенко [27] та інших дослідників. Утім, питанням співвідношення та взаємозв'язку принципів процесуальної активності та диспозитивності в цивільному судочинстві в контексті подальшої судово-правової реформи в юридичній літературі приділялось недостатньо уваги. Аналізуючи юридичну літературу з цього питання, можна констатувати той факт, що дослідження співвідношення та взаємозв'язку принципів процесуальної активності суду та диспозитивності в цивільному судочинстві є незавершеними.

Мета статті – на основі аналізу наукових досліджень, теоретичного та практичного досвіду вітчизняних і зарубіжних досліджень охарактеризувати питання особливостей співвідношення та взаємозв'язку принципів судового керівництва та диспозитивності з метою визначення їхньої ролі та значущості в процесуальному порядку розгляду цивільних справ на утвердження конституційного принципу права на судовий захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Викладення основного матеріалу. Успішне вирішення завдань, що стоять сьогодні перед країною в політичній, соціальній і економічній сферах, багато в чому залежить від здійснення правосуддя на засадах верховенства права, що забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини й громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Це зумовлює необхідність побудови

правової держави, що можливо тільки за умови комплексного та системного реформування всіх сфер суспільного життя, складовою частиною якого є продовження судово-правової реформи.

З прийняттям останнім часом низки змін до чинного цивільного процесуального законодавства ґрунтовного дослідження потребують основні ідеї, положення, керівні засади права, тобто його принципи, визначальне місце серед яких посідають принципи судового керівництва та диспозитивності. Роль і значення принципів цивільного процесуального права загалом і принципів судового керівництва та диспозитивності зокрема в сучасних умовах правотворення постійно зростають, оскільки вони й надалі трансформуються в норми права конкретного змісту. Водночас мають враховуватися міжнародні стандарти, теоретичні положення доктрини та позитивного досвіду зарубіжних держав з метою запровадження дієвих механізмів і гарантій забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Захист конституційних прав і свобод людини та громадянина у формі цивільного судочинства забезпечується сукупністю та системою процесуальних дій суду та учасників процесу, які ґрунтуються на нормах ЦПК України, в яких відтворено принцип судового керівництва. Слід зазначити, що питання про самостійність принципу судового керівництва в науці цивільного процесуального права є дискусійним.

Прихильниками виділення самостійного принципу судового керівництва процесом є Є.В. Васильовський, С.О. Короєд, В.М. Семенов, Г.П. Тимченко, М.Й. Штефан та інші вчені. Так, Є.В. Васильовський зазначав, що панівне становище у процесі належить суду, тому що суд є представником державної влади, якому підпорядковані сторони, а також тому що дії сторін зводяться фактично до того, щоб порушити діяльність суду й дати йому матеріал для постановлення правильного рішення [3, с. 62]. Аналогічну позицію зайняв В.М. Семенов, який стверджував, що активність суду створює самостійний принцип цивільного процесуального права, основне призначення якого – допомога з боку суду особам, які беруть участь у справі, у здійсненні ними своїх прав, а також контроль за їхніми розпорядчими діями [7, с. 125–141]. Щодо можливості існування принципу судового керівництва зазначав М.Й. Штефан [26, с. 30]. Підтримують цю позицію й сучасні вчені-процесуалісти, серед яких можна назвати О.І. Карплюка [10; 11], С.О. Короєда [28] та інших дослідників.

Інша група вчених включає активні повноваження суду, які є серцевиною принципу судового керівництва, до змісту інших принципів, зокрема й принципу диспозитивності. Так, А.В. Андрушко вважає, що активність (ініціатива) є не що інше, як прояв у цивільному процесі початків публічності [8, с. 38]. В.І. Тертишніков не розглядає процесуальну активність як самостійний принцип, проте й не заперечує її. Учений вважає, що вона входить як складова частина до принципів диспозитивності й змагальності [18, с. 34]. В.А. Кройтор стверджує, що існують самостійні принципи цивільного судочинства – принцип поєднання змагальності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві [29–33], диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві [14–17; 29] і принцип поєднання засад рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей [12]. Тобто позиція В.А. Кройтора є оригінальною та полягає в тому, що активні повноваження суду мають бути включені до змісту відповідних галузевих принципів: змагальності, диспозитивності та процесуальної активності суду [29]. Вважаємо, що позиція цієї групи вчених може бути оцінена критично.

Як бачимо, в науці цивільного процесуального права точиться гостра дискусія навколо питання, чи існують підстави існування самостійного принципу – процесуальної активності суду, чи процесуальну активність суду слід

включати як складову до змісту інших принципів цивільного судочинства.

Нині цивільне процесуальне законодавство не передбачає прямого закріплення принципу процесуальної активності суду. Водночас слід згадати, що ЦПК УСРР 1924 р., який став першим кодифікованим актом у сфері цивільного судочинства радянського періоду, закріпив такі принципи цивільного судочинства, як рівність сторін перед законом і судом, **активність суду**, який розглядає справу, **диспозитивність**, змагальність, рівноправність сторін, гласність, національна мова судочинства, усність, безпосередність, безперервність [35]. Аналогічні погляди на принципи цивільного судочинства були перейняті також у такій кодифікації з прийняттям ЦПК УРСР 1929 р. [36]. Маємо вказати на певну дискусію щодо введення в ЦПК **принципу активності суду в цивільному судочинстві** [37, с. 13], що серед іншого передбачав право суду не обмежуватися доказами, наданими сторонами, і витребувати докази за власною ініціативою з метою з'ясування дійсних обставин справи й встановлення судом матеріальної істини у процесі [38, с. 37].

Цікавим є звернення до зарубіжного досвіду, оскільки єдиний базовий підхід до вчення про принципи цивільного судочинства є досить розвиненим, а їх перелік загально подібний до наявних в усталеному вітчизняному підході. Так, у Німеччині виокремлюють конституційні та галузеві принципи судочинства. До конституційних принципів судочинства уналежені: принцип права бути почутим (абз. 1 ст. 103 Основного закону Німеччини), принцип гласності (ст. 20 Основного закону Німеччини), до галузевих – принципи диспозитивності, змагальності, усності, безпосередності тощо [39, с. 25–37; 40, с. 33–50]. Так, А.Г. Давтян зазначає, що протилежним **принципу диспозитивності** є принцип порушення судової справи, який головним чином діє в кримінальному процесі. Однак цей принцип діє і в цивільному судочинстві, наприклад, коли суд вирішує призначити опікуна над малолітнім у разі наявності загроз фізичному чи духовному розвитку останнього [40, с. 40]. Принципи цивільного судочинства у Франції прийнято поділяти на принципи організаційного характеру (принципи судоустрою) та принципи діяльності суду (функціональні принципи). До першої групи принципів зазвичай уналежують принцип одноособового й колегіального розгляду цивільних справ, принцип заміщення суддівських посад, принцип незалежності суддів, принцип гласності; до другої – рівноправність сторін, **диспозитивність**, змагальність, **судове керівництво**, безпосередність [40, с. 92–103]. Схожим є розуміння принципів цивільного судочинства в польській літературі, де виокремлюються принципи права на суд, спірності, **диспозитивності**, рівноправності сторін, усності й безпосередності, відкритості, **судового керівництва**, концентрації процесу, формалізму процесу, вільної оцінки доказів, трьохінстанційності [41, с. 41–53].

Дискусія щодо можливості виокремлення принципу судового керівництва процесом є актуальною й для іноземної доктрини процесуального права. Так, В.Дж. Вебшайд, розглядаючи фундаментальні принципи цивільного судочинства в європейських державах, виокремлює серед них: а) незалежність суддів; б) право на належного суддю; в) неупередженість суддів; г) доступність правосуддя; д) право бути почутим; е) **принцип вільного визначення (диспозитивність)**; є) принцип змагальності; ж) принцип суддівської ініціативи; з) усність і публічність процесу [42]. Н. Ендрюс зауважує, що зазначена проблематика в Англії пов'язується передусім з гарантіями п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Вчений виокремлює чотири групи принципів цивільного судочинства: 1) ті, що забезпечують доступ до суду та правосуддя: а) доступ до суду та правосуддя, враховуючи сприяння врегулюванню спору та використання ADR; б) право на професійне представництво

(право обирати професійного представника; конфіденційність правових консультацій; представництво під час судового провадження); в) захист від удаваних позовів і переслідувань; 2) ті, що забезпечують справедливість процесу: а) незалежність суддів; б) неупередженість суддів; в) публічність і відкритість правосуддя; г) процесуальна рівноправність; д) справедлива гра між сторонами; е) судовий обов'язок уникати сюрпризів – принцип належного сповіщення; є) рівний доступ до інформації, включно з розкриттям інформації між сторонами; 3) ті, що відповідають за швидкість і ефективність процесу: а) **судовий контроль за судовим провадженням задля забезпечення прозорчості**; б) уникнення неналежних затримок; 4) ті, що забезпечують справедливі й ефективні результати судочинства: а) обов'язок суду наводити мотиви; б) точність в ухваленні судових рішень; в) ефективність; г) остаточність судових рішень [43, с. 46; 44, с. 32–34].

Вважаю, що наведені аргументи є доволі переконливими на користь можливості виокремлення в цивільному процесуальному праві принципу судового керівництва. Відповідно, пропонується під час проведення на сучасному етапі процесу оптимізації цивільного процесуального законодавства закріпити принцип судового керівництва в ЦПК України.

Зупиняючись на сучасному розумінні принципу диспозитивності, слід зазначити, що в ЦПК України йому приділено значну увагу, оскільки він є одним з основних принципів цивільного судочинства. У ч. 3 ст. 2 ЦПК України закріплено загальні принципи правосуддя та принципи, специфічні для цивільного судочинства, і серед них зазначається принцип диспозитивності. Стаття 13 ЦПК України закріплює головні ознаки основного принципу цивільного судочинства – принципу диспозитивності, який визначає механізм виникнення, розвитку й закінчення цивільної справи. Як слушно зазначає В.А. Кройтор, у принципі диспозитивності виявляється зв'язок цивільного процесу з матеріальним правом. Він є продовженням і наслідком диспозитивної основи, властивим цивільним правовідносинам, у яких кожний вільний скористатися з можливості, наданої правом, чи не скористатися нею, здійснюючи своє право. Принцип диспозитивності в цивільному процесі – це закріплені в нормах цивільного процесуального права положення про можливість осіб, які беруть участь у справі, розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами, а також засобами їх захисту, що активно впливають на виникнення, рух і закінчення цивільного процесу, з метою захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів. Названий принцип є головним у цивільному процесуальному праві, оскільки він визначає механізм виникнення, розвитку і закінчення цивільної справи [45, с. 33].

Принцип диспозитивності в цивільному судочинстві пов'язує рух і розвиток справи по стадіях цивільного процесу, долю предмета спору з розсудом самих заінтересованих осіб – позивача і відповідача. Засада диспозитивності пронизує все цивільне судочинство – від порушення конкретної справи до виконавчого провадження. Здійснення кожною особою права на судовий захист залежить насамперед від самої заінтересованої особи (ст. 4 ЦПК України). Можливість вільно розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами фактично і є принципом диспозитивності в цивільному судочинстві. Суд розглядає справу лише за зверненням особи, поданим відповідно до ЦПК України, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Це положення ЦПК України надає заінтересованій особі право процесуальної ініціативи порушити цивільну справу в суді. У випадках, установлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси. Оскільки переважна більшість цивіль-

них справ порушується самими заінтересованими особами, то порушення справ з ініціативи інших осіб і органів варто розглядати як виняток із загального правила.

Відповідно до принципу диспозитивності, сторони на будь-якій стадії процесу можуть вільно здійснювати процесуальні права: знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги; одержувати копії рішень, ухвал, постанов, інших документів, доданих до справи; брати участь у судових засіданнях, заявляти клопотання й відводи і так далі (ст. 43 ЦПК України). Особливе місце серед прав сторін займають процесуальні права, зазначені в ст. 49 ЦПК України: 1) позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідач має право визнати позов (усі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; 2) позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; 3) відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені цим Кодексом. Суд у цих випадках зобов'язаний роз'яснити позивачу або сторонам наслідки відповідних процесуальних дій, головним з яких є неможливість звернення до суду з тожозним позовом. Крім того, суд повинен перевірити законність такої процесуальної ініціативи: чи не суперечить вона закону, чи не порушуються нею права й охоронювані законом інтереси інших осіб. Суд не приймає відмови від позову, зменшення розміру позовних вимог, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє. Процесуальна ініціатива в цьому випадку здійснюється за допомогою і під контролем суду. Засади диспозитивності виявляються й у питаннях порушення апеляційного і касаційного провадження, постановці питання про перегляд рішень у зв'язку з нововідкритими або виключними обставинами, а також у вимогах примусового виконання судових рішень у цивільній справі [45, с. 34].

Диспозитивність у поведінці осіб, які беруть участь у справі, істотно впливає на характер і специфіку цивільно-правових правовідносин. Проте водночас держава не може залишатися байдужою до того, як використовуються окремими громадянами їх суб'єктивні цивільні права, і через суд здійснює свої владні повноваження. Суд зобов'язаний створити необхідні умови для всебічного і повного дослідження обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їхні права та обов'язки, сприяє здійсненню їхніх прав тощо [8, с. 38]. Не маючи наміру применшувати важливість принципу диспозитивності в цивільному процесі, все ж таки вважаю, що завершальна оцінка його сутності та значення має визначатися, зокрема, кризь призму судового керівництва.

Завдання законодавця під час регламентації конструкції моделі судочинства – у забезпеченні гармонійного поєднання активності суду та диспозитивності в цивільному судочинстві. Тут, на наш погляд, активність сторін відображає приватноправові засади судового процесу, а активність суду – публічно-правовий інтерес у ефективності відправлення правосуддя. І якщо раніше приватноправовим інтересам заінтересованої особи в цивільному судочинстві віддавалася перевага, то наразі законодавець має зважати також і на публічно-правові інтереси в межах зазначеного інституту.

Наведені тези, на нашу думку, переконливо обґрунтують висновок, що є всі підстави виділення як самостійних принципів цивільного судочинства принципу судового керівництва та принципу диспозитивності сторін.

Розглядаючи питання взаємозв'язку принципу судового керівництва та принципу диспозитивності сторін у цивільному судочинстві, тобто ведучи мову про певну кореляцію між цими принципами, маємо констатувати,

що закріплення в цивільному процесуальному законодавстві України відповідної моделі судочинства зумовлюється насамперед завданнями та метою цивільного судочинства. Частина 1 ст. 2 ЦПК України визначає мету та завдання цивільного судочинства, і тому є визначальною для розуміння сутності всіх наступних статей ЦПК України. Метою цивільного судочинства є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цією метою зумовлюються й завдання цивільного судочинства, якими є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Під час розробки та прийняття чинного ЦПК України, зокрема й тих положень, що стосуються мети й завдань цивільного судочинства, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною [45, с. 5].

Судова реформа в Україні, безумовно, правильно змінила функцію суду в судовому процесі. Водночас слід констатувати, що нині в країні склалася ситуація, коли у значній частині малозабезпеченого населення в результаті досить прогресивних змін ЦПК України з'явилися перешкоди на шляху реалізації їх права на судовий захист. Удосконалення чинних судових процедур, спрямованих на більш ефективне відправлення правосуддя, повинно прийматися у комплексі та, безумовно, не погіршувати положення громадян щодо можливостей реалізації ними свого права на судовий захист.

Сьогодні важко уявити ефективну, дієву модель цивільного судочинства, побудовану на засадах виключно диспозитивності сторін. Нині оптимальне змагальне судочинство може полягати в тому, що засади диспозитивності мають бути в певних випадках доповнені принципом суддівського керівництва. Нерівність у можливостях реалізації особою свого права на судовий захист ставить під сумнів справедливість цивільного судочинства, яка в демократичних країнах визначається фундаментальним принципом правової системи. Як зазначає С.О. Короєд, залишається великий резерв для вдосконалення цивільного процесуального регулювання, зокрема, внаслідок посилення активних повноважень суду та покладення на нього обов'язку щодо вчинення процесуальних дій, спрямованих на забезпечення своєчасного розгляду справи та недопущення необґрунтованого затягування процесу [46, с. 178].

В умовах розширення процесуального статусу сторін, пасивності суду, відсутності фактичної рівноправності сторін і традицій змагальності складаються сприятливі обставини для зловживань процесуальними правами. У результаті цього спотворюється суть правосуддя: механізм судового захисту використовується сторонами для порушення прав та інтересів інших осіб, а також суперечить публічним інтересам в організації ефективного й справедливого процесу [47, с. 5]. Тобто у разі, коли сторони допускають зловживання своїми процесуальними правами в змагальному процесі, суд має втрутитися з метою протидії можливим зловживанням.

Судове керівництво полягає в тому, що суддя скеровує розгляд справи на забезпечення пропорційності використання процесуальних засобів сторонами, що може бути вкрай важливим, залежно від складності справ, а також контролює та регулює рух цивільного процесу для досягнення мети судочинства – справедливого розгляду й вирішення приватноправових спорів [12, с. 200].

У розгляді питання про взаємозв'язок принципу судового керівництва та принципу диспозитивності сторін у цивільному судочинстві є ще один важливий аспект. Маємо констатувати, що як принцип судового керівництва, так і принцип диспозитивності сторін у цивільному судочинстві мають свою конкретно визначену сферу дії, порушення меж якої є неприпустимим. Кожне втручання суду має бути обґрунтованим та проводитися за згодою сторін.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна констатувати, що реалізація ефективного судового захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави передбачає, що закріплення та реалізація принципу диспозитивності сторін у цивільному процесі не виключає наявності активної позиції суду в справі. У цивільному процесі принцип судового керівництва забезпечує насамперед виконання завдань і досягнення мети цивільного судочинства, здійснення учасниками цивільного процесу їхніх процесуальних прав і виконання ними своїх обов'язків.

Диспозитивність сторін і судове керівництво є самостійними принципами, які входять до гармонійної сис-

теми принципів цивільного судочинства. Водночас слід зазначити, що принципи диспозитивності сторін та судового керівництва перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємовпливі. Відповідно, реалізація принципів судового керівництва та диспозитивності сторін має забезпечити певним чином гармонізацію процесуальних цінностей цивільного судочинства з точки зору його публічно-правової та приватноправової природи.

Таким чином, важливе право реалізації рівних можливостей у цивільному процесі відводиться принципу судового керівництва, який у взаємозв'язку з принципом диспозитивності сторін дозволяє суду як активному суб'єкту розгляду цивільної справи прийняти правосудне, об'єктивне, обгрунтоване та справедливе рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мамницький В.Ю. Принцип змагальності та моделі цивільного судочинства в контексті судово-правової реформи. *Форум права : електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 4. С. 130–140. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_34.pdf.
2. Синайський В.И. Лекции по русскому гражданскому процессу // *Ефективність норм права*. 36. наук. праць. Матеріали VII міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листопада 2016 р.) / за заг. ред. Н.М. Пархоменко, М.М. Шумила, І.О. Ізарової. Київ : Ніка-Центр, 2016. С. 57–119.
3. Васильковський Е.В. Учебник гражданского процесса : под ред. и с пред. В.А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2003. 566 с.
4. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права. Москва : Изд-во ВЮЗИ, 1987. 77 с.
5. Гурвич М.А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание). *Советское государство и право*. 1974. № 12. С. 20–27.
6. Полянская Н.Ю. Реализация принципа диспозитивности в механизме гражданского процессуального регулирования : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2006. 197 с.
7. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. Москва : Юрид. лит., 1982. 152 с.
8. Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права : монографія. Харків : Консум, 2006. 169 с.
9. Гетманцев О.В. Деякі аспекти проблеми активності суду в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Вип. 91: Правознавство*. Чернівці : ЧДУ, 2000. С. 29–32.
10. Карплюк О.І. Судове керівництво й змагальність: особливості співвідношення та взаємодії в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 80–82.
11. Карплюк О.І. Судове керівництво як умова становлення моделі соціального судочинства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 6–1. Т. 4. С. 168–172.
12. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
13. Короєд С.О. Судове керівництво процесом: принцип чи функція цивільного судочинства. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 280–284.
14. Кройтор В.А. Поняття принципу поєднання засад диспозитивності та процесуальної активності суду в цивільному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2 (73). С. 143–153.
15. Кройтор В.А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства: понятие и содержание. *Sciences of the Europe*. 2016. № 10 (10)/1. С. 60–68.
16. Кройтор В.А. Сочетание диспозитивности и процессуальной активности суда как принцип гражданского судопроизводства. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6/22. С. 88–93.
17. Кройтор В.А. Проблеми взаємодії диспозитивних засад та активності суду при здійсненні цивільного судочинства в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия «Юридические науки». 2009. Том 22 (61). № 1. С. 134–141.
18. Тертешніков В.І. Цивільний процес України : навч.-практ. посіб. Харків : ФІНН, 2011. 376 с.
19. Шевчук П.І. Розширення дії засад змагальності та диспозитивності при розгляді справ у суді першої інстанції. *Вісник Верховного Суду України*. 2002. № 3. С. 20–23.
20. Неклеса Ю.В. Принцип змагальності та диспозитивності в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.
21. Тимченко Г.П. Принцип диспозитивності в судочинстві України: витоки та сучасний стан. *Судова апеляція*. 2010. № 2. С. 72–79.
22. Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ : Видавель Фурса С.Я. : КНТ, 2009. С. 89–95.
23. Чистякова О.П. Проблема активности суда в гражданском процессе Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1997. 21 с.
24. Чистякова О.П. Проблема активности суда в гражданском процессе : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1997. 197 с.
25. Шишкин В. Диспозитивність – принцип судочинства. *Право України*. 1999. № 6. С. 10–16.
26. Штефан М.И. Цивільний процес : Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. 698 с.
27. Шутенко О.В. Проблеми диспозитивности в гражданском судопроизводстве. Харьков : Новое слово, 2004. 200 с.
28. Короєд С.О. Судове керівництво процесом: принцип чи функція цивільного судочинства. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 280–284.
29. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.
30. Kroitor Volodymyr, Mamnitskyi Valeriy. Adversarial Principle Under the New Civil Procedure in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. Issue 4 (5). December 2019. С. 30–42. URL: http://ajee-journal.com/upload/attaches/att_1576686982.pdf.
31. Kroitor Volodymyr, Mamnitskyi Valeriy. Adversarial Principle Under Conditions of Civil Process Reformation in Ukraine. Bringing Justice Closer to European Citizens 25-26th of October Faculty of Law and Administration. Conference materials. Gdańsk University. Gdańsk : Gdańsk University, 2019. С. 10–11. URL: <https://conferencedojustice.prawo.ug.edu.pl/wp-content/uploads/2019/10/Abstracts.pdf>.
32. Kroitor Volodymyr, Formation of the adversarial model of civil procedure in Ukraine: a brief review. Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, (м. Одеса, 23 лютого 2018 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 20–22.
33. Kroitor V.A. The need for entrenchment in civil proceedings of independent principle of combining adversariality of parties with procedural activity of court. *Kobe Gakuin. Economic papers. Published by the society of Kobe Gakuin university*. 2017. Vol. 49. № 1–2. PP. 125–149.
34. Кройтор В.А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2017. № 5(21)-1. С. 78–84.

35. Гражданский процессуальный кодекс УССР, утвержденный постановлением ВУЦИКа от 30 июля 1924 г. и Гражданский процессуальный кодекс РСФСР 1923 г. Практический комментарий / состав. А.И. Строев. Харьков : НКЮ, 1925. 250 с.
36. Цивільний процесуальний кодекс УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР 5 листопада 1929 р., оголошений 21 листопада 1929 р. Збірник законодавства УСРР 1929 р. № 25, арт. 201 (набрав чинності 1 грудня 1929 р.). Систематичний збірник чинних законів УСРР. Т. II: Судові закони. Харків: НКЮ УСРР, 1930. 167 с.
37. Гойхбарг А.Г. Курс гражданского процесса. Москва : Гос. Изд-во, 1928. 320 с.
38. Прушицкий С.М. К введению гражданского процессуального кодекса. Еженедельник советской юстиции. 1923. № 30. С. 673–674.
39. Гражданский процесс зарубежных стран : учеб. пособ. / под ред. А.Г. Давтян. Москва : Проспект, 2009. 480 с. 422.
40. Давтян А.Г. Гражданское процессуальное право Германии. Москва : Городец-издат, 2000. 320 с.
41. Osowy P. Postępowanie Cwilne w zarysie. Warszawa, 2011. 447 p.
42. Wabscheid W.J. The Fundamental Principles of the Law of Civil Procedure. Comparative and International Law Journal of Southern Africa. 1984. Vol. 17. № 1. P. 1–31.
43. Andrews N. The Three Paths of Justice: Court Proceedings, Arbitration and Mediation in England. Cham : Springer 2012. 296 p.
44. Andrews N. Fundamental Principles of Civil Procedure: Order Out of Chaos. Civil Litigation in a Globalizing World / ed. by X.E. Kramer, C.H. van Rhee. The Hague : T. M. C. Asser Press, 2012. P. 19–38.
45. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. д. ю. н., професора М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2018. 604 с.
46. Короед С.О. Вплив рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи на ефективність цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-правові дослідження*. 2014. № 1. С. 175–182.
47. Грель Я.В. Злоупотребления сторон в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Новосибирск, 2006. 27 с.